

УДК 347.97.99

Л.В. САПЕЙКО, канд. юрид. наук, доц.,
Харківський національний університет внутрішніх справ

ПРОБЛЕМАТИКА УЧАСТІ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ НАРОДНИХ ЗАСІДАТЕЛІВ

Ключові слова: правосуддя, суд, народний засідатель, окреме провадження

В рамках реалізації конституційного положення про безпосередню участь народу у здійсненні правосуддя через народних засідателів та присяжних ч.2 ст.18 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК) [1] передбачено, що у випадках, встановлених ЦПК, цивільні справи у судах першої інстанції розглядаються колегією у складі одного судді і двох народних засідателів, які при здійсненні правосуддя користуються всіма правами судді. Конкретизація справ, розгляд яких має відбуватися за обов'язкової наявності в складі суду народних засідателів, здійснена в ст.234 ЦПК. Зазначена норма встановлює участь народних засідателів лише в окремому провадженні та виключно в перелічених даною статтею випадках. Поряд з цим, сама участь в судочинстві і, зокрема, в цивільному процесі, народних засідателів, та категорії справ, які вони уповноважені розглядати нарівні з професійними суддями, неоднозначно сприймаються як в наукових, так і в практичних колах.

Питанням участі в цивільному та кримінальному судочинстві народних засідателів приділяли увагу С.О. Іваницький, Л.А. Кондрат'єва, Т.В. Лисакова, І.Є. Марочкін, Н.В. Сибільова, В.П. Тихий, М.М. Ясинок та інші. Однак, бачиться необхідність у додатковому дослідженні окресленої проблеми з метою вироблення рекомендації, які можуть допомогти в її вирішенні.

Згідно із положеннями цивільного процесуального законодавства народні засідателі

приймають участь у розгляді справ про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи; визнання фізичної особи безвісно відсутньою чи оголошення її померлою; усиновлення; надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку; примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу.

Однак, постає питання – чому законодавець передбачив участь народних засідателів лише в окремому провадженні і тільки у вище зазначених справах? У науковій літературі традиційно прийнято вважати, що народні засідателі входять до складу суду у перелічених справах тому, що ці справи є особливо важливими та зачіпають особисті немайнові права людини. Разом із тим, й інші категорії справ окремого провадження торкаються особистих немайнових прав фізичних осіб, але вони чомусь розглядаються суддею одноособово, наприклад, справи про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності; про надання права на шлюб тощо.

Слід зазначити, що інститут народних засідателів у цивільному судочинстві не є новим. Народні засідателі активно залучалися до участі в процесі в минулому столітті, але їх роль при відправленні правосуддя в різні часи на державному рівні бачилася неоднаково. В даному контексті привертає увагу історичне дослідження цього питання, проведене М.М. Ясинком. Автор зауважує, що за радянської доби демократію судового засідання пов'язували з тим, що правосуддя відправляли народні засідателі разом із професійним суддею. При цьому останні обиралися на загальних виборах населення тієї адміністративної одиниці, яка формувала той чи інший рівень судової системи, а народних засідателів обирали в трудових колективах. Така видимість демократії все ж таки носила декларативний характер, бо виборність як суддів, так і народних засідателів пов'язувалася з приналежністю до комсомолу як молодіжної організації чи комуністичної партії. Відповідно до цього, в судочинство привносився «по-

літичний дух», який постійно супроводжувався партійними настановами. Таким чином, суд ставав політизованим органом, в якому кожного разу при розгляді справ суворо дотримувалася лінія партії, з цього часу політичний вплив на суд став політикою держави. Поряд із цим, як наголошує науковець, вплив на суд і контроль за його діяльністю здійснювався у декількох напрямках. З одного боку прокуратура «здійснювала нагляд за правильним і одноособовим застосуванням законів суддями», а з іншого – нагляд за судами повинен був здійснювати народ через інститут народних засідателів, а також через звіти суддів перед виборцями, бо як судді, так і народні засідателі були обраними. Вже в 1922 р. на території України були організовані народні суди. На кожну судову дільницю терміном на 1 рік було обрано по 200 народних засідателів... З того часу всі цивільні справи позовного провадження повинні були розглядатися у складі народного судді і двох народних засідателів. Однак, цивільні справи охоронного, як тоді називали окреме провадження, народний суддя розглядав одноособово [2, с.160].

Згодом інститут народних засідателів був закріплений у Конституції СРСР 1936 року, за якою справи в усіх судах розглядалися за участю народних засідателів, крім випадків, визначених законом. Конституція УРСР 1937 року майже повністю повторювала положення Конституції СРСР 1936 року. Після сплину майже півстоліття Конституцією СРСР 1977, а через рік і Конституцією УРСР 1978 року, встановлювалося, що народні засідателі беруть участь у розгляді цивільних справ і кримінальних справ у суді першої інстанції та користуються всіма правами судді [3, с.79–80]. Дана вимога відбилася у відповідному процесуальному законодавстві того часу.

В російських наукових джерелах звертається увага на те, що інститут народних засідателів було скасовано в 90-х рр. минулого сторіччя в ході судової реформи. Невисокої думки про діяльність народних засідателів були перш за все самі судді. Мали місце випадки, коли в якості народних засідателів за-

лучалися адміністративні працівники суду, сторожа та прибиральниці. Тому при підготовці нового цивільного процесуального законодавства багато вчених відзначали необхідність виключення із нього норм про участь народних засідателів. Крім того, широкого розповсюдження отримала точка зору, що «институт народных заседателей – это отражение нашего общегосударственного порочного принципа о том, что каждая кухарка может управлять государством» тощо. Разом із тим, були й прихильники інституту народних засідателів [4, с.165].

Слід звернути увагу й на інші висловлювання з приводу розглядуваної проблеми. «Долгое время народные заседатели ассоциировались у нас с пенсионерами, мирно спящими по обе стороны от судьи во время судебных процессов и во всем пассивно соглашающимися с председательствующим судьей. Во многом такое положение вещей было обусловлено тем, что большинство народных заседателей начали исполнять свои обязанности лет 10–15 назад, стали воспринимать эту деятельность как рутину, а не участие в правосудии, а оплату за выполнение своих гражданских обязанностей – как прибавку к пенсии» [5].

Крім зазначеного, вітчизняні судові органи зіштовхнулися ще й з проблемою систематичної неявки народних засідателів в судові засідання. Так, за твердженням фахівців, у другій половині дев'яностих років двадцятого століття виклики народних засідателів до суду почали супроводжуватися великою складністю. Люди не бажали йти до суду як народні засідателі, що пов'язувалося із різними причинами. Це призвело до того, що як цивільні, так і кримінальні справи у своїй більшості стали відкладатися не з причин неявки сторін, свідків тощо, а з причин неявки в судові засідання народних засідателів. Оперативність розгляду справ, не дивлячись на постійні вимоги вищестоящих судів, була доволі низькою [2, с.162].

Таким чином, з урахуванням державних перетворень в Україні наприкінці ХХ століття, зміни ідеології, політичної та економічної

ситуації в країні, проблем, з якими стикалася судова практика при розгляді цивільних справ за участю народних засідателів, законодавець відмовився від інституту народних засідателів на певний час.

У 1996 році в Україні з'являється своя Конституція, яка створювалася на демократичних засадах, що мали пронизувати всі сфери суспільного життя. Проявом цього стає положення ст.124 Конституції, яким закріплюється право народу безпосередньо брати участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних. Однак, дана норма довгі роки залишалася декларативною. Лише в прийнятому в 2004 році Цивільному процесуальному кодексі України конституційний принцип участі народу у здійсненні правосуддя знаходить свою нормативну конкретизацію. Разом із тим, законодавець обирає своєрідну модель його реалізації, а саме – обмежує його дію деякими категоріями справ окремого провадження, що в буквальному розумінні норм Конституції суперечить їй, адже Основний Закон говорить про участь народних засідателів у здійсненні правосуддя загалом, тобто в усіх справах, а не в певних. В іншому випадку положення ст.124 Конституції містили б відповідне застереження.

Специфіка справ, передбачених ч.4 ст.234 ЦПК, у розгляді яких беруть участь народні засідателі, спонукає до висновку, що роль зазначених суб'єктів в цивільному процесі є формальною. Так, у справах про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи рішення суду засновується на поданих заявником доказах, що підтверджують психічний розлад особи, стосовно якої подано заяву, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними, чи доказах, що підтверджують дії, внаслідок яких фізична особа, яка зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми, ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище. Такими доказами, в першу чергу, мають виступати довідки

про стан здоров'я особи, видані спеціалізованими медичними закладами (психіатричними, наркологічними лікувальними закладами), оскільки в усіх вище перелічених випадках йдеться про особливі стани здоров'я, в тому числі психологічну неконтрольовану залежність від гри, що визначаються лише фахівцями в медичній галузі. Суд може досліджувати й інші докази по таких справах, однак вони, з нашої точки зору, будуть мати непрямий характер (наприклад, показання свідка про те, що він неодноразово бачив особу, стосовно якої подано заяву, у стані сильного алкогольного сп'яніння чи свідчення про систематичну купівлю особою в аптеці шприців та специфічних лікарських речовин; щоденне відвідування особою залів з ігровими автоматами тощо). В таких випадках лише суддя може дати належну оцінку представленим доказам, оскільки народні засідателі не мають потрібних юридичних знань.

У справах про визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи суд для встановлення психічного стану особи в обов'язковому порядку призначає судово-психіатричну експертизу і виключно на підставі її висновку приймає рішення.

В межах розгляду та вирішення справ про визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою суд викликає свідків (членів сім'ї, сусідів, співробітників) для дачі показань про фізичну особу, місце перебування якої невідоме, а також досліджує довідки, надані за останнім місцем роботи відсутнього, житлово-експлуатаційною організацією за місцем проживання такої особи, органами внутрішніх справ чи органами місцевого самоврядування про наявність інформації щодо місцеперебування зниклої особи. Крім того, суд має встановити строк, протягом якого відсутні відомості про місцеперебування особи, як це передбачено цивільним законодавством. Лише в разі підтвердження зазначеними доказовими джерелами факту відсутності відомостей про зниклу особу, суд приймає відповідне рішення. Таким чином,

можливе бачення народними засідателями подібної справи в іншому, відмінному від бачення професійного судді, ракурсі не має юридичного значення, оскільки законодавством передбачаються чіткі критерії встановлення факту відсутності особи із зазначенням доказів, які можуть його підтверджувати.

Рішення у справах про усиновлення також має базуватися на доказах, які визначені наперед законом, і без яких воно не може відбутися. Серед них, крім заяви, в якій висловлюється бажання стати усиновлювачем, має бути медичний висновок про стан здоров'я заявника; довідка з місця роботи із зазначенням заробітної плати або копія декларації про доходи; документ, що підтверджує право власності або користування жилим приміщенням; копія свідоцтва про шлюб, а також письмова згода на це другого з подружжя, засвідчена нотаріально, – при усиновленні дитини одним із подружжя тощо.

Крім того, орган опіки та піклування повинен подати суду висновок про доцільність усиновлення та відповідність його інтересам дитини. До нього додаються акт обстеження умов життя заявника, складений за місцем його проживання; свідоцтво про народження дитини; медичний висновок про стан здоров'я дитини, про її фізичний і розумовий розвиток; у випадках, встановлених законом, згода батьків, опікуна, піклувальника дитини, закладу охорони здоров'я або навчального закладу, а також самої дитини на усиновлення.

Суд у разі необхідності може вимагати подання інших документів, а також викликати для дачі показань осіб, у допиті яких буде вбачатися потреба. Згідно з ч.4 ст.254 ЦПК, суд має перевірити законність підстав для усиновлення, в тому числі наявність згоди усиновлюваної дитини, якщо така згода є необхідною, або наявність згоди усиновлюваної повнолітньої особи.

Вимоги закону щодо проведення дій, обумовлених процедурою розгляду справ про усиновлення, по своїй суті можуть бути адресовані лише професійному судді. Відношення народних засідателів до такої справи з позиції

життєвого досвіду, без відповідних правових знань, може призвести до негативних юридичних наслідків для особи, що усиновлюється, тому, як уявляється, їх участь в даній категорії справ так само в більшому ступені є формальністю.

Окремої уваги, з точки зору доцільності участі в їх розгляді народних засідателів, заслуговують справи про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку та про примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу. Враховуючи особливий характер таких справ та потребу в їх оперативному вирішенні, законодавець передбачив для них мінімальні строки розгляду. На підставі ч.1 ст.281 ЦПК заява про надання психіатричної допомоги у примусовому порядку розглядається судом у такі строки з дня її надходження до суду: про госпіталізацію особи до психіатричного закладу – протягом 24 годин; про психіатричний огляд – протягом трьох днів; про надання амбулаторної психіатричної допомоги, її продовження та продовження госпіталізації – протягом десяти днів.

Також, згідно із ч.1 ст.285 ЦПК, справи про примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу або про продовження строку примусової госпіталізації суд розглядає не пізніше 24 годин після відкриття провадження у справі.

При цьому, у відповідності до ст.63 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [6], письмове запрошення для участі у здійсненні правосуддя суд надсилає народному засідателю не пізніше, ніж за сім днів до початку судового засідання.

Тобто, в справах про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку та про примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу, вимога ч.4 ст.234 ЦПК про участь у розгляді справ народних засідателів заздалегідь приречена на невиконання, враховуючи наведену правову колізію. Така нормативна неузгодженість названих законодавчих положень змушує суддю, в провадженні якого знаходиться справа, залучати народних засідателів у процес лише «на папе-

рі». Це призводить до порушення принципу законності, в чому, однак, не можна звинувачувати суддю.

На думку ряду вчених представники народу відіграють важливу роль в реалізації судової влади. Вони привносять у суд життєвий досвід і ціннісні орієнтації суспільства та значною мірою сприяють підвищенню авторитету судової влади в суспільстві [7]. З такою позицією неможливо беззаперечно погодитися. Слід зважати, що судді, так само як і народні засідателі, є частиною суспільства, звичайними людьми з властивими кожному поглядами, інтересами, переконаннями, проблемами тощо, учасниками різних правовідносин, і звичайно мають свій життєвий досвід, інколи набагато більший ніж в осіб, які стають народними засідателями. Однак, на відміну від народних засідателів, судді мають ще і правові знання та вміння їх застосовувати.

З нашої точки зору, більш правильної позиції дотримується М.М. Ясинок. Як зауважує науковець, практика показує, що інститут народних засідателів у тому вигляді, як він існує, вичерпав свій ресурс. Він вже не є контролем суспільства над судочинством, ні помічником судді, ні засобом участі трудящих у відправленні правосуддя. Він став знову судовим баластом, який не потрібний ні суду, ні самим народним засідателям, ні суспільству в цілому. Таким чином, всі справи окремого провадження можливо розглядати суддею одноособово [2, с.163].

Враховуючи викладене, слід зробити висновки, що інститут народних засідателів в цивільному судочинстві є номінальним, оскільки не виконує свого юридичного призначення. Судові рішення у справах, в яких на сьогоднішній день передбачена участь народних засідателів, до введення даного інституту в законодавство мали, як і зараз, найменш суперечливий характер, порівняно з рішеннями в позовних справах, в яких наявні – спір про право, сторони та інші зацікавлені особи з протилежними інтересами та, як наслідок, різні за своєю суттю і значенням доказові джерела, що ускладнює їх вирішення. Вирі-

шення справ окремого провадження, зокрема тих, в яких мають брати участь народні засідателі, відбувається в більшому ступені на підставі наперед встановлених законом доказів (письмових доказів, що мають офіційний характер), належно дослідити та оцінити які здатен лише професійний суддя. Тому, практичної необхідності залучати народних засідателів до розгляду певних категорій справ окремого провадження немає.

Крім того, протиріччя окремих законодавчих положень, зокрема ч.1 ст.281, ч.1 ст.285 ЦПК та ч.2 ст.63 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», фізично унеможливує залучення судом народних засідателів до розгляду справ про надання особі психіатричної допомоги в примусовому порядку та про примусову госпіталізацію до протитуберкульозного закладу.

Як уявляється, в сучасних реаліях правосуддя по всіх цивільних справах має здійснюватися виключно професійними суддями, без залучення в процес народних засідателів, тобто осіб, які не мають відповідної юридичної підготовки та досвіду роботи в правовій сфері. При цьому, якість розгляду цивільних справ має підвищуватися за рахунок достатньої фаховості суддів, суворого дотримання ними норм законодавства, справедливого та неупередженого розгляду справ, а також забезпечення державою належних умов функціонування судової системи. В свою чергу, контроль суспільства за діяльністю судів повинен відбуватися через вільний доступ до судових засідань представників громадськості, засобів масової інформації та інші правові можливості, надані народу України Конституцією.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний процесуальний кодекс України : від 18.03.2004 р., № 1618-IV [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.

2. Ясинок М. М. Окреме провадження і народні засідателі: історико-правовий огляд /

М. М. Ясинок // Часопис Київськ. ун-ту права. – 2009. – № 2. – С. 160–164.

3. Кондратьева Л. А. Правовой статус народного заседателя в гражданском судочинстве / Л. А. Кондратьева // Научный вестник Чернивецк. ун-ту. – 2014. – Вып. 728. Правознавство. – С. 79–83.

4. Малешин Д. Я. Гражданская процессуальная система России / Д. Я. Малешин. – М. : Статут. - 2011. – 496 с.

5. Сборник судебной практики по народным заседателям «Как Судья спасал Россию от поражения в Европейском суде по правам человека, или 5 шагов к законному

правосудию» / под общ. ред. А. В. Деменовой. – Екатеринбург : ИА Судья-Пресс, 2004 [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://sutyajnik.ru/rus/library/sborniki/5_steps.html.

6. Закон Украины «Про судоустрій і статус суддів» : від 7.07.2010 р., № 2453–VI [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2453-17>.

7. Организация судебных та правоохранительных органов : учебник для студентов юрид. специальностей высших навч. заведений / И. С. Марочкин, Н. В. Сибильова, В. П. Тихий та ін. ; за ред. И. С. Марочкина, Н. В. Сибильовой. – Х. : ТОВ «Одиссей», 2007. – 528 с.

Сапейко Л. В. Проблематика участі в цивільному судочинстві народних засідателів / Л. В. Сапейко // Форум права. – 2015. – № 1. – С. 295–300 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2015_1_48.pdf

Розглянуто деякі проблеми участі в цивільному процесі, зокрема в справах окремого провадження, народних засідателів. Проаналізовано специфіку вирішення справ, в яких беруть участь народні засідателі, та зроблено висновок про недоцільність залучення вказаних суб'єктів до процесу. Аргументовано необхідність розгляду всіх справ, в тому числі окремого провадження, одноособово професійним суддею.

***

Сапейко Л.В. Проблематика участия в гражданском судопроизводстве народных заседателей

Рассмотрены некоторые проблемы участия в гражданском процессе, в частности по делам особого производства, народных заседателей. Проанализирована специфика разрешения дел, в которых принимают участие народные заседатели, и сделан вывод о нецелесообразности привлечения указанных субъектов в процесс. Аргументирована необходимость рассмотрения всех дел, в том числе особого производства, единолично профессиональным судьей.

***

Sapeiko L.V. Problems Participation in the Civil Proceedings, Lay Judges

Some problems in the civil proceedings, in particular in cases of special proceedings, lay judges. It analyzed the specifics of the settlement of cases, which involve people's assessors, and concluded not appropriate involvement of these actors in the process. It was aargumentative the necessity of considering all matters, including the production of special, professional judge sitting alone.